

OSMANLI'NIN BAĞDAT'TAKİ SON YILLARI

II. Meşrutiyet Döneminde
Bağdat'ta Osmanlı İdaresi
(1908-1917)

EMİNE ŞAHİN

TARİH

ÖNSÖZ

Vilayet tarihi çalışmaları zengin kaynak ve materyal barındırmasından dolayı bir araştırmacı için heyecan vericidir. Bu alanda araştırma yaparken eriştiğim pek çok kaynak ufukumun genişlemesine ve ileriki çalışmalar için yenilikçi fikirler edinmeme yardımcı oldu. Osmanlı Ortadoğusu'ndaki bir vilayeti seçmemi belirleyen sebepler ise ülkemizde bu alana dair oldukça az çalışma yapılıyor olması ve bölgeye, ayrıca Arapçaya duyduğum özel ilgim oldu. Bu yüzden Bağdat vilayetini çalışmaya karar verdim. Nitekim bu çalışma II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı'nın doğu sınırı olan Bağdat vilayetinde uygulanmaya çalışılan merkezîyetçi politikaları ve bunların bölgeye yansımalarını ele almakta ve bu alana önemli bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca Bağdat vilayeti özelinde II. Abdülhamid dönemiyle 1908-1917 yılları arasındaki Meşrutiyet yönetimi arasında kurumlar ve işleyiş açısından yaşanan sürekliliğin ve kopuşun izlerini sürmeyi hedeflemektedir.

II. Meşrutiyet dönemi Bağdat vilayetinde idari, sosyal ve siyasi alanlarda merkezîyetçiliğin tesisi çabalarını konu alan bu çalışmanın hazırlanma sürecinde pek çok kişi ve kurumun yardım ve desteğini gördüm. Öncelikle çalışma sürecim boyunca yardımcı olan, eleştirileri ve farklı bakış açılarıyla konuya başka pencerelerden bakmamı sağlayan ve elindeki bütün materyalleri benimle cömertçe paylaşan hocam Doç. Dr. Burcu Kurt'a şükranlarımı sunarım. Çalışmayı titizlikle okuyan, eleştirileriyle beni her zaman motive eden bir diğer hocam Doç. Dr. Mert Sunar'a teşekkür ederim. Akademik hayatım boyunca beni destekleyen ve her daim yanımda olduğunu hissettiren hocam Doç. Dr. İsmail Yaşayanlar'a ve çalışma arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Furkan Külünk'e çok teşekkür ederim. Her zaman beni yürekten destekleyen ve bu yolda olmamı sağlayanlardan biri olan hocam Doç. Dr. Özlem Çaykent'e de teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca eserin ortaya çıkış sürecinde yoğun mesai harcayan ve değerli katkılar sunan editör Neval Akbıyık'a müteşekkirim.

Kitabın yazım sürecinde hem araştırma yapıp kaynak toplamak hem de çalışmak için muhtelif kütüphanelerde bulundum. Öncelikle Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca materyal destek sağlayan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve TBMM Kütüphanesi çalışanlarına da müteşekkirim. Çalışmayı hazırlarken ikinci evim gibi olan ve sakin bir çalışma ortamı sunan Medrese Davutpaşa Lisansüstü Araştırma Merkezi ve IRCICA kütüphanesi çalışanlarına da şükranlarımı sunarım.

Hayatım boyunca yardıma ihtiyaç duyduğum her anda yanımda olan kıymetli dostlarım Fatma Kılıç, Seda Özsoy ve Ayten Tanınmış'a çok teşekkür ederim. Desteklerini benden esirgemeyen ve beni her zaman cesaretlendiren ve zorlu yolları beraber aştığım bütün arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç bilirim. Meşakkatli ve bir o kadar da uzun süren eğitim hayatım boyunca her zaman yanımda olan ve hayatımı kolaylaştıran bir ailemin olduğunu bilmek beni hep güçlü kıldı. Bu yüzden aileme teşekkür ederim. Son olarak düştüğüm her anda beni yeniden ayağa kaldırıp yola revan olmamı sağlayan ve ilim yolculuğumda ilerlememe yardımcı olan biricik anne ve babama minnettarım. Onların sabrı ve desteği olmasaydı bu zorlu yola devam edemeyebilirdim.

Şüphesiz ki bu çalışmanın bütün hataları bana aittir.

Emine Şahin
Ocak 2024

GİRİŞ

Merkezden uzak bir sınır bölgesi olan Irak, Osmanlılar tarafından aşamalı olarak 16. yüzyıl içerisinde fethedildi. Musul 1516-17’de, Bağdat 1534’te, Basra ise 1538-1546 yılları arasında Osmanlı’nın kontrolüne girdi. Bağdat’ın Osmanlı hâkimiyetine girişi Kanuni Sultan Süleyman’ın (1520-1566) padişahlığı dönemine denk geldi. Kanuni, Safevi tehlikesini bertaraf etmek için doğuya İrakeyn seferi düzenlemeye karar vermişti. Bu seferle birlikte hem bölgeye yönelik Safevi tehlikesinin ortadan kaldırılması hem de Osmanlı’nın sınırlarının doğuda genişlemesi hedefleniyordu. Nitekim Osmanlı ordusu Sadrazam İbrahim Paşa komutasında 1534 senesinin bahar aylarında Halep’ten İran’a hareket etti ve herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Bağdat’a doğru ilerledi. Aralık 1534’te Sultan Süleyman şehre girdi ve ilk olarak Hanefî mezhebinin kurucu imamı İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin kabrini ziyaret ederek burada büyük bir cami yapılması talimatını verdi. Ardından Şia mezhebinin 12 imamından biri olan Musa Kazım’ın ve tasavvuf âlimlerinden Abdülkadir Geylani’nin türbelerine giderek dualar etti. Sultanın her iki mezhebin büyüklerinin mezarlarını ziyaret etmesi Bağdat’taki Sünnî ve Şii ulemayı oldukça memnun etti. Bağdat’ın Kanuni tarafından fethiyle birlikte bölgede Osmanlı idaresi başlamış oldu.¹ İrakeyn seferi sonrası 29 Mayıs 1555 tarihinde ise Amasya Antlaşması imzalandı.²

Irak, 19. yüzyılda, özellikle 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla hem ekonomik hem de siyasi anlamda önemi artan bir bölge haline geldi. Sömürgecilerine giden yol üzerinde bulunmasından ötürü İngiltere, bölgede nüfuz elde etmek için ekonomik ve sosyal girişimlerde bulundu ve diğer Avrupalı devletlere nazaran Irak’ta daha fazla faaliyet gösterdi. Nitekim bu dönemde uluslararası ticaretin odak noktalarından bir tanesi olan Basra, İngilizlerin etkisi altındaydı. 19. yüzyılın sonlarına doğru Almanya’nın Osmanlı

1 Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford: The Clarendon Press, 1925, s. 22-24; Remzi Kılıç, “Bağdat’ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi ve Kanuni’nin Bağdat’taki Faaliyetleri”, *İslam Medeniyetinde Bağdat, (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, c. 1, ed. İsmail Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011, s. 590-592.

2 Yusuf Halaçoğlu, “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 4, s. 433.

İmparatorluğu'na yakınlaşmaya başlaması İngiltere tarafından menfaatlerine karşı bir tehdit olarak algılandı. Hindistan üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmek istemeyen İngilizler Irak bölgesinde kendileri haricinde güçlü bir devletin olmasını istememekteydi. Ancak İngiltere'ye rağmen II. Abdülhamid döneminde Almanlarla iyi ilişkiler geliştirildi ve bunun etkileri Bağdat'ta da kendini hissettirdi. İki devlet arasında görüşülen ve gerçekleştirilmesi düşünülen projeler vilayetin kalkınması ve gelişmesi üzerine planları da kapsamaktaydı. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde İngiliz-Alman mücadelesi Bağdat vilayetinde oldukça etkili haldeydi. Osmanlı, bu dönemde İran'la doğrudan sınırı bulunan Bağdat'ı merkezin kontrolü altında tutmaya devam etmek istiyordu. Irak bir taraftan İngiliz-Alman mücadelesine sahne olurken Osmanlı idaresi de bölgenin imparatorluktan kopmaması için çabalamaktaydı. Nitekim Meşrutiyet yönetimi hem yabancı nüfuzunu azaltmak hem de adem-i merkeziyetçi bir yapılanmanın önüne geçmek için Bağdat vilayetinde merkeziyetçi bir siyaset izlemeyi tercih etti.

İstanbul'a uzak ve imparatorluğun doğu sınırında bulunan Bağdat vilayeti, Osmanlı idaresinin oldukça önemsedığı bir bölgeydi. Irak kıtasındaki Basra ve Musul vilayetlerine nazaran Bağdat vilayetinde merkezî idarenin etkisi daha fazla hissedilmekteydi. Özellikle Tanzimat döneminden itibaren, Bağdat vilayetinin modern bir yapıya dönüşmesi için bölgeye iktidar sahibi valiler ve devlet adamları gönderilmişti. Nitekim Tanzimat reformlarının uygulayıcılarından biri ve dönemin reformist devlet adamlarından olan Midhat Paşa Bağdat Valiliği vazifesine getirilmişti. II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde de Bağdat'ın önemi azalmadı ve Osmanlı idaresi buraya gönderilecek vali ve idari yetkilileri özenle seçti. Vilayete atanan memurların bölgeye vukufiyetinin olmasına ve coğrafyayı yakından tanımasına özellikle önem veriliyordu. Dolayısıyla Ortadoğu'nun kalbinde bulunan Bağdat'ın Osmanlı'nın nazarında periferi sayılmadığını ve bilakis bölgenin fiziki uzaklığına rağmen idari ve siyasi anlamda merkeze yakın kabul edildiğini söylemek mümkündür.

Bu çalışma, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinden biri olan Bağdat vilayetinde tesis etmeye çalıştığı merkeziyetçi politikaları ve bu politikaların bölgedeki yansımalarını konu edinmektedir. Çalışma ayrıca vilayette Tanzimat'tan itibaren uygulanmaya çalışılan merkezleşme siyasetinin 1908-1917 arasındaki sürede gösterdiği sürekliliği ve değişimi tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda II. Meşrutiyet dönemindeki (1908-1917) Bağdat vilayeti idari, sosyal ve siyasi açılardan incelenerek, vilayetin söz konusu zaman dilimindeki genel bir profili çıkarılmaktadır.

Her ne kadar II. Meşrutiyet dönemine odaklanılsa da çalışmanın bir diğer amacı da Bağdat'ın II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki idari ve siyasi yapılarının karşılaştırılmasıdır. Bağdat'ta II. Abdülhamid dönemindeki merkezileşme çabaları vilayetin nüfuzlu kişileri olan eşraf üzerinden gerçekleştirilmişti. Ancak Meşrutiyet yönetimi “devr-i sabık” olarak adlandırdığı Abdülhamid rejimine şiddetli eleştirilerle iktidara geldiği için 1908 sonrasında Bağdat vilayetinde yerel idarede söz sahibi olan ve çevrenin birincil temsilcileri kabul edilen eşrafın gücünü kırmaya yönelik bir siyaset izlemeye karar vermişti. Bu yüzden II. Meşrutiyet'le birlikte merkezileşme siyaseti, hükümet tarafından atanan valiler ve memurlar üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim bu çalışmada Osmanlı merkezî idaresinin II. Meşrutiyet döneminde, Bağdat vilayeti özelinde taşrada izlediği politikalarda önceki dönem ile karşılaştırıldığında yaşanan kopuş ve sürekliliğin izi de sürülmüştür. II. Abdülhamid'in politikalarını eleştiren ve onun uygulamalarına karşı çıkarak farklı bir merkezileşme politikası izlemeyi amaçlayan yeni yönetimin, Bağdat vilayetinde bu hususta ne kadar başarı sağladığının tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın bir diğer amacı da II. Meşrutiyet yönetiminin merkezileşme siyasetinin yansımalarını ve bu bağlamda vilayetin önde gelen ve yerel idarede söz sahibi olan eşrafının yeni rejime bakışını anlamaktır. Merkez-çevre ilişkisinin en önemli ayaklarından biri olan eşrafın merkez algısını kavramaya çalışmak yine çalışmanın hedefleri arasındadır. Osmanlı'nın son döneminde taşra-merkez ilişkileri gözetilerek hazırlanan vilayet tarihi çalışmalarına bakıldığında genellikle çevre ayağının eksik bırakıldığı görülmektedir. Bu çalışma bu eksikliğin farkına vararak çevrenin önemli temsilcileri olan eşrafın sesine de kulak vermektedir. Bu bağlamda eserde hem Osmanlı arşiv malzemesinin içerisinde yer alan ve Osmanlı hükümetiyle Bağdat'taki halk arasında en önemli iletişim kaynağı olan telgraf ve arzuhaller hem de Arapça anı, hatırat ve dönemin raporları kullanılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmayı diğer Osmanlı vilayet tarihi çalışmalarından ayıracak olan temel noktalardan biri çevrenin yani “Bağdatlıların” sesine kulak vermesi olacaktır.

Çalışmada Bağdat'ta çevrenin birincil temsilcileri olan eşrafın bir kısmının Meşrutiyet yönetiminin merkezî politikalarına muhalefeti ve bu muhalefetin Arap hareketleri içerisindeki konumu da ele alınmaktadır. Bunu yaparken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) Arap vilayetlerindeki “Türkleştirme” siyasetiyle Arap milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği genel savını da sorgulamaktadır. Nitekim çalışmanın bir diğer amacı 1908 sonrası Bağdat'taki Arap hareketlerini tetikleyen unsurları ve bu hareketlerin Arap

milliyetçiliğine doğru evrilmesinin nedenlerini araştırmaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmalarda 19. yüzyılda neşet edip 20. yüzyıldan itibaren örgütlenmeye başlayan Arap ayrılıkçı hareketlerin milliyetçiliği nasıl doğurduğu çoğunlukla Suriye ve Lübnan merkezli bir bakış açısıyla anlatılmaktadır. Ancak Arap milliyetçiliği doğası gereği her coğrafyada başka şekillerde tezahür etmiş ve etkileri o nispette farklılık arz etmiştir. Hatta Irak coğrafyasındaki bölgeler arasında bile Arap ayrılıkçı hareketleri farklı gelişmeler göstermiştir. Yabancı devletlerin etkisinin hissedildiği Basra'da Arap milliyetçilik hareketleri tek bir kişinin etrafında faaliyet gösterirken, Bağdat'ta çok katmanlı ve parçalı bir yapıda devam etmiştir. Nitekim bu çalışma Bağdat'taki Arap ayrılıkçı hareketlerinin diğer bölgelere nazaran nasıl bir farklılık arz ettiğini ve yapısal olarak şekillenmesini konu almaktadır. Sonuçta bu çalışmanın bir kısmı Ortadoğu'daki diğer bölgelere nazaran daha az ele alınan bir vilayet olan Bağdat'ın 20. yüzyılın başı itibarıyla imparatorluk dâhilindeki Arap milliyetçilik hareketleri içerisindeki yerini ve milliyetçiliğin bu bölgede nasıl bir gelişim gösterdiğini anlamaya ayrılmıştır.

Çalışmanın Kapsamı

Bu çalışmada II. Meşrutiyet'in ilanı olan 23 Temmuz 1908 ile Bağdat'ın İngilizler tarafından tamamen işgal edildiği 11 Mart 1917 arasındaki zaman dilimine odaklanılmıştır. Nitekim kurumlar ve işleyiş açısından Bağdat'taki Osmanlı idaresi fiilî olarak İngiliz işgaliyle son bulmuştur. Bu zaman aralığının çalışılma sebebi Bağdat'ın Osmanlı yönetimindeki son döneminde devletin Arap vilayetlerinde izlediği siyaseti incelemek ve bu siyasete karşı bölgedeki tavrı anlamaya çalışmaktır. Nitekim bu çalışma II. Meşrutiyet yönetiminin Arap vilayetlerindeki merkezileşme politikalarını kavramak için Bağdat vilayeti özelinde önemli bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde yaşanan gelişmeler ve Bağdatlıların merkezileşme karşısındaki tavırları, sonraki süreçte Arap vilayetlerinin iç dengelerini etkilemiş ve özellikle Irak'ta kurulan yeni devletin tohumlarının atılmasında öncülük etmiştir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı-Arap vilayetlerini incelemek, 1920 sonrası kurulan Arap devletlerinin oluşum süreçlerini anlamak ve Modern Ortadoğu'nun şekillenmesini kavramak için oldukça önemlidir. Sonuçta Bağdat vilayeti, I. Dünya Savaşı'ndan sonra bir süre İngiliz mandası olarak kalmış ve sonrasında bağımsız Irak devletinin merkezi sayılarak onun bir parçası haline gelmiştir.

Çalışmada Bağdat merkez sancağı öncelikli olarak ele alınmakla birlikte konular bağlamında diğer sancaklar da çalışmaya dâhil edilmiştir. Ancak Şiiilerin Bağdat'ta Kerbela ve Necef'teki varlıkları ve nüfuzlarıyla İran'la olan ilişkileri çalışma kapsamına alınmamıştır. Zira Bağdat vilayetindeki Şiilik meselesi başlı başına bir çalışmanın konusu olabilecek hacimdedir. Ayrıca Meir Litvak'ın *Shi'i Scholars of Nineteenth Century Iraq: The Ulama of Najaf and Karbala* adlı eseri başta olmak üzere Bağdat'taki Necef ve Kerbala gibi kutsal yerler ve özellikle buralardaki İran nüfuzu hakkında yapılan pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu yüzden bu çalışmada Şiilik meselesine değinilmemiştir.

Çalışma 5 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar geçen sürede Osmanlı'nın Bağdat'taki idari ve sosyal yapısı ele alınmaktadır. Tanzimat dönemiyle birlikte Bağdat vilayetinde uygulanmaya çalışılan merkezîyetçi politikalar ve bu politikaların bölgedeki sosyal ve siyasi dönüşüme etkisinin sonraki dönemlere nasıl yansıdığını görmek önemlidir. Özellikle Midhat Paşa'nın valiliği esnasında vilayetteki modernleşme çabaları dikkate değerdir. Ardından II. Abdülhamid döneminde Bağdat'taki devlet toplum ilişkileri, bu dönemde vilayette yerel elitler lehine değişen dengeler ve idari yapının farklılaşması anlatılmaktadır. Nitekim Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi politikalarını kavramak Meşrutiyet dönemindeki Bağdat'ı anlamlandırmak için önemlidir.

Bu bölümde ayrıca Osmanlı'nın vilayette en büyük tehlike olarak gördüğü İngiltere'yle yaşadığı mücadele ve bunun sonucunda Bağdat'taki siyasi dalgalanmalar anlatılmaktadır. Vilayetteki siyasal hareketliliğin odak noktaları bölgedeki yabancı devletler arasında yaşanan çıkar çatışmaları ve hakimiyet kurma mücadeleleri olmuştur. Bağdat'ta İngilizlerin bir nüfuz kurma çabası varken 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye ilgisini arttıran Almanya Anadolu ve Mezopotamya'ya yönelmişti. Nitekim II. Abdülhamid döneminden itibaren Almanlar Irak'a ilgi duymaya başlamıştı. 1908 sonrası ise Almanların Irak'taki iktisadi faaliyetlerini arttırmak için yoğun bir çalışma ve propaganda içinde olmaları bölgedeki dengeleri değiştirmeye yönelik bir adım olarak kabul edilmiştir. Nihayetinde bu bölümde Bağdat vilayetinin siyasi ve sosyal açılardan Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadarki genel durumunun bir portresi çıkarılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü II. Meşrutiyet'in ilanının Bağdat vilayetine yansımalarını ve oluşan siyasi ortamı ele almaktadır. Temmuz 1908'de anayasanın yeniden ilan edilmesine öncülük eden İTC'nin Bağdat vilayetinde örgütlenmeye çalışması ve siyasi arenada gücü ele geçirme çabaları bu bölümde

anlatılan konular arasındadır. Bu bağlamda cemiyetin 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde vilayette uyguladığı siyaset ve bu siyasete karşı çıkan eşrafın konumu ele alınmaktadır. 1908 sonrası Bağdat'ta, ilk olarak II. Abdülhamid döneminde görev almış olan memurları uzaklaştırmak için bir tensikat komisyonu oluşturulmuş ve pek çok kişi kadro harici bırakılmıştır. İTC'nin "devri-sabık"ın idareci kadrosunu Bağdat vilayetinde tasfiye etmek için oluşturduğu bu tensikat komisyonu ve bu komisyonda görevine son verilen memurların sonraki süreçte yeniden işe alınmak için giriştikleri mücadele bu bölümde irdelenen konular arasındadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Bağdat Vilayeti'ne idari açıdan bakılmakta olup II. Meşrutiyet dönemi yönetiminin merkezîyetçi politikalarını uygulamak üzere bölgeye tayin ettiği valiler ele alınmaktadır. Nitekim bu bölümde Osmanlı'nın Bağdat'ta valiler aracılığıyla tesis etmeye çalıştığı merkezîyetçi politikalarda ne kadar başarılı olduğu tartışılmaktadır. Bir dönem Harbiye Nazırlığı da yapmış olan Nazım Paşa, I. Dünya Savaşı döneminde Arap muhaliflere karşı sert bir tutum sergileyen Cemal Bey, İTC'ye muhalefetiyle bilinen Müşir Zeki Paşa ve koyu bir İttihatçı olan Süleyman Nazif Bağdat'ta valilik görevini üstlenen kişilerden bazılarıdır. Bu valilerin vilayetteki faaliyetleri ve eşrafla yaşanan güç mücadeleleri çalışmanın bu bölümünün konusunu oluşturmaktadır. Sonuç olarak II. Meşrutiyet yönetimlerinin Bağdat'ta tesis etmeye çalıştığı merkezîyetçi politikaların idari alandaki yansımaları ele alınmaktadır.

Çalışmanın dördüncü bölümünün konusu merkez-taşra ilişkisinin en önemli ayağı olan eşrafın gücü ve vilayette II. Meşrutiyet idaresinin tesis etmeye çalıştığı merkezîyetçiliğe karşı muhalefettir. Bağdat eşrafının 19. yüzyıl boyunca bölgede güç kazanması ve yerel siyasette söz sahibi olması, akabinde II. Meşrutiyet dönemi yönetiminin bu duruma müdahale etmesiyle vilayette yaşanan gerilimler bölümün konusunu teşkil etmektedir. Vilayetin yönetimi sivil ve askerî yetkililerle yerel eşraf arasındaki hassas dengeye dayanmaktadır. 1908'e kadar kontrolü elinde tutan büyük aileler, Meşrutiyet sonrasında da yönetimde söz sahibi olmak için bir mücadele içerisinde olmuşlardır. II. Meşrutiyet yönetimiyle sorunlar yaşayan bir kısım eşraf, İttihad ve Terakki'ye muhalif yapılanmalar olarak Bağdat'ta gizli ve açıktan faaliyetler yürütmüş ve dernek, kulüp veya bir fırka çatısı altında birleşerek cemiyet aleyhine propaganda yapmışlardır. Çalışmanın bu bölümünde çoğunlukla *Meşver*, *Nadiyu'l-Vataniyyu'l-İlmi* ve *Ahd* örgütü gibi oluşumlar ele alınmakta ve hükümet politikalarını eleştiren Bağdat'taki bu oluşumların Arap milliyetçiliğiyle doğrudan ya da dolaylı bağlantıları tespit edilmektedir. Nitekim

devlet-toplum ilişkilerinin toplum ayağını oluşturan eşrafın bir kesiminin II. Meşrutiyet yönetimine bakışı ve merkezîyetçi hükümetlerle arasındaki mücadele bu bölümün konusunu teşkil etmektedir.

Çalışmanın beşinci bölümü Bağdat vilayetinin kırsal kesimdeki sosyal yapısının ana unsurunu oluşturan aşiretleri ve devletin aşiretler üzerinde merkezileşme siyasetini uygulama çabalarını ele almaktadır. Devlet-toplum ilişkilerinin önemli bir ayağı olan aşiretler ve vilayetteki idari yönetimin bu aşiretler üzerinde uyguladığı siyaset, Osmanlı'nın son dönemindeki merkezileşme politikalarını anlamlandırmak için önemlidir. II. Meşrutiyet idaresi Bağdat vilayetinde her bireyin sayılabilir ve vergi verebilir konuma yükseltilmesi için aşiretlerin göçebelikten yerleşik düzene geçmesi yönünde bir iskân siyaseti izlemiştir. Taşrada asayişin yerleşiklikle bir ilintisi olduğuna inanılmış ve bu yüzden aşiretler ve yarı göçebe hayat tarzı, istikrarsızlıkların ve problemlerin kaynağı olarak görülmüştür. Bu nedenle Bağdat vilayetinde çoğunlukla göçebe ve yarı göçebe olarak bulunan büyük aşiretlerin bölgenin güvenliğini tehdit etmeleri ve buna binaen Osmanlı hükümetinin aldığı güvenlik önlemleriyle aşiretlerin kendi iç yönetimlerine müdahalesi, araştırmanın bu bölümünün konuları arasında yer almaktadır. Ayrıca bu aşiretlerin kendi aralarındaki kavgaları sonlandırmak için yürürlüğe konulan gazve fetvası ve hükümete bağlılıklarını arttırmak için bayram kutlamalarına davet edilmeleri yine bölümde anlatılan konular arasındadır. Sonuçta II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetindeki aşiretlerle hükümet arasındaki ilişkilere bakmak Osmanlı'nın kırsalda uygulamaya çalıştığı merkezileşme siyasetinin boyutlarını anlamlandırmak açısından önem arz etmektedir.

Çalışmanın Kaynakları

Osmanlı Irak'ının 19.-20. yüzyıl arasını ele alan inceleme eserleri çoğunlukla İngilizce ve yerel Arapça kaynaklara dayanmaktadır. Bu alandaki en önemli yayınlar Stephen H. Longrigg'in Irak'ın yapısını sosyo-politik tarih bakış açısıyla incelediği eseri,³ Abbas el-Azzavi'nin Arapça kaynaklardan ve Bağdat gazetelerinden yararlanarak hazırladığı kitabı⁴ ile Hanna Batatu'nun Irak'taki sınıflar ve toplum yapısı hakkında ufuk açıcı bilgiler ihtiva eden

3 Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq 1900 to 1950: A Political Social and Economic History*, London: Oxford University, 1953.

4 Abbas el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn: min Sene 941-1335 ila Sene 1534-1917*, c. 1-8, Bağdat: Şirketü't-Ticare, 1955.

kapsamlı çalışmasıdır.⁵ 1914 öncesindeki proto-Arap milliyetçiliğinin gelişim sürecini ele alan ve Bağdat'ta kurulmuş olan gizli Arap cemiyetlerini Fransız, İngiliz ve İsrail arşivleriyle Arapça kaynaklar üzerinden anlatan Eliezer Tauber'in *The Emergence of the Arab Movements*⁶ ve *The Arab Movements in World War I* adlı eserleri ve Ghassan Atiyyah'nın ağırlıklı olarak Foreign Office belgelerinden ve yerel Arapça gazetelerden yararlanarak hazırladığı kitabı⁸ yine Bağdat tarihi için önemli sayılabilecek eserler arasındadır. Sınırlı Arapça kaynaklardan yararlanılarak hazırlanan Tevfik Ali Berru'nun⁹ ve Ali el-Verdi'nin¹⁰ eserleri de alanın öne çıkan bir diğer çalışmaları arasında yer almaktadır. Max von Oppenheim'in *el-Bedu*¹¹ adlı eseri Bağdat vilayetindeki aşiretlerin yapısı, buldukları bölgeler ve yaşam şekilleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ancak bu çalışmalar Osmanlı arşiv kaynaklarını kullanmamış yahut mevcut şartlara bağlı olarak bu belgelere ulaşamamışlardır. Çalışmalarda arşiv malzemelerinin bulunmaması bölgede devlet-toplum ilişkilerinin devlet ayağını oluşturan Osmanlı'nın bakış açısının eksikliğine neden olmuştur. Ayrıca merkezle Bağdatlılar arasında en önemli iletişim kaynağı olan arzuhaller ve telgraflar gibi birtakım materyallere yer verilmediği için eşrafın sesini yansıtmakta da eksik kalmışlardır.

Osmanlı Irak'ının farklı dönemlerini veya Bağdat vilayeti dışındaki bölgelerini ele alan ve merkez-çevre bağlantılarını gözeten muhtelif çalışmalar da bulunmaktadır. Christoph Herzog'un 19. yüzyıldan itibaren Irak'ın geçirdiği sosyal, siyasi ve askerî dönüşümleri muhtelif arşivlerden elde ettiği verilerle betimlediği eseriyle,¹² Musul'daki idari yönetimi merkez-çevre ilişkileri üye-

5 Hanna Batatu, *The Old Social Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: a Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists, and Free Officers*, Princeton: Princeton University, 1978.

6 Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, London: Frank Cass, 1993.

7 Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I*, London: Frank Cass, 1993.

8 Ghassan Atiyyah, *Iraq: 1908-1921, A Socio-Political Study*, Beyrut: The Arab Institute for Research and Publishing, 1973.

9 Tevfik Ali Berru, *el-Arab ve't-Turk: fi'l-Ahdi'l-Dusturi el-Osmani: 1908-1914*, Kahire: Dar'ül Hena li't-Tıba'a, 1960.

10 Ali el-Verdi, *Lemahatu İctimaiyye min Tarihi'l-Irak el-Hadis*, c. 1-6, Necef: Mektebetü'l-Haydariyye, 1417.

11 Max Freiherr von Oppenheim, *el-Bedu*, c. 1-4, thk. Macid Şübbër, London: Dârü'l-Verak (Al-Warrak Publishing), 2004. Bunlara ek olarak bir Osmanlı memuru olarak Osmanlı-İran sınırlarını belirlemesi için Irak'a gönderilen Mehmed Hurşid Paşa'nın eseri yine kırsaldaki aşiretler hakkında tafsilatlı bilgiler içermektedir. Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, haz. Alaattin Eser, İstanbul: Simurg Yayınları, 1997.

12 Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak die Provinz Bagdad, 1817-1917*, Bamberg: University of Bamberg Press, 2012.

rinden anlatan Dina Khoury'nin çalışması,¹³ yine Tanzimat dönemi Irak'ının modern dönemde yapılan ıslahatlarla geçirdiği dönüşümü anlatan Ebubekir Ceylan'ın¹⁴ ve II. Abdülhamid dönemindeki Irak'ın sosyal ve siyasi yapısını devlet-toplum ilişkileri üzerinden Osmanlı ve İngiliz kaynaklarıyla mukayeseli olarak ele alan Gökhan Çetinsaya'nın¹⁵ çalışmaları, Davut Hut'un 19. yüzyıl Musul'unu ele aldığı doktora tezi¹⁶ ve son olarak II. Meşrutiyet döneminin merkezileşme politikalarını zengin kaynaklarla Basra vilayeti üzerinden anlatan Burcu Kurt'un eseri¹⁷ bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmalarda Osmanlı Irak'ının bir dönemine veya bir bölgesine odaklanılarak farklı kaynaklardan edinilen bilgiler mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır.

Osmanlı Irak'ı hakkında daha dar bir çerçeveden yola çıkılarak bazı meseleler ve kişiler üzerine yoğunlaşmış çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Şiilik algısı, idarecilerin Şiiliğe bakışı ve Osmanlı'nın Şiiliğin yayılmasına karşı aldığı önlemler üzerine yapılmış Faruk Yaslıçimen'in doktora tezini ve Erhan Bektaş'ın yüksek lisans tezini zikretmek mümkündür. Irak'ta kabilelerin ve yerleşiklerin Şiileşmesiyle ilgili, son dönemde yapılan bir çalışma için ise Ali Rıza Işın'ın yüksek lisans tezi örnek teşkil etmektedir.¹⁸ Osmanlı'nın son döneminde Irak'taki sulama projeleri ve İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri hakkında Şehnaz İyibaş ve Nesrin Şahin'in yaptığı yüksek

-
- 13 Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University, 1997. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- 14 Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth-Century Middle East*, London: I.B. Tauris, 2011. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri*, çev. Kenan Koçak, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- 15 Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2006. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, çev. Zehra Savan, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- 16 Davut Hut, "Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı: (1864-1909)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- 17 Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- 18 Faruk Yaslıçimen, "The Ottoman Empire and Its Shiite Subjects: State-Society Relations in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Doktora Tezi, Ludwig-Maximilians Üniversitesi, 2016; Erhan Bektaş, "The "Tanzimat State" in The Ottoman Iraq: Tribes, Ideology/Shiism and Taxation, 1830-1910", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü, 2015; Ali Rıza Işın, "Basra'nın Şiileşmesi: 19. Yüzyıl", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

lisans tezleri yine alana katkı sağlayan çalışmalar arasındadır.¹⁹ 1915 tarihinde Bağdat vilayetinde yaşanan isyanları ele alan Emir Bostancı'nın yüksek lisans tezi²⁰ ve Adem Korkmaz'ın Tanzimat döneminin önemli bürokratlarından biri olan Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğini konu alan yüksek lisans tezi²¹ de Türkiye'de yapılmış önemli tez çalışmaları arasında yer almaktadır.

Yukarıdaki örneklerden görüleceği üzere Osmanlı Bağdat'ının 1908-1917 arasındaki dönemini devlet-toplum ilişkileri bağlamında Osmanlı ve İngiltere devlet arşivlerini esas alarak karşılaştırmalı bir şekilde ele alıp bütüncül bir şekilde anlatan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma literatürdeki bu boşluğu görerek II. Meşrutiyet dönemi Bağdat vilayetini siyasi, idari ve sosyal açıdan incelemeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle hem Osmanlı ve İngiliz arşivi hem de Türkçe, İngilizce ve Arapça kaynaklar kullanılarak Bağdat'taki devlet-toplum ilişkisi bütüncül bir bakış açısıyla okunmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın birincil kaynakları Osmanlı ve İngiliz arşiv malzemeleridir. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi Bağdat'ı üzerine yazılan pek çok inceleme eseri, Osmanlı arşiv belgeleri göz ardı edilerek ve İngiliz arşivindeki malzemeler esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada ise 20. yüzyılın başında bölgenin hâkimi ve yöneticisi olan Osmanlı'nın devlet arşivi ana kaynak olarak kullanılmakta ve buradan edinilen bilgiler diğer kaynaklarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Osmanlı arşivinde yer alan Dâhiliye ve Hariciye Nezareti evraklarıyla Şura-yı Devlet ve Babıâli Evrak odasındaki materyaller çalışmanın ana malzemesini teşkil etmektedir. İradeler ve Yıldız tasnifleri de yine istifade edilen fonlar arasındadır. Dâhiliye Nezareti evrakı idari yöneticilerle merkez arasındaki yazışmaları ve eşrafın merkeze gönderdiği telgraf ve arzuhalleri içermesinden ötürü oldukça zengin bir malzemeye

19 Şehnaz İyibaş, "Irrigation Between Improvisation and Technology in Late Ottoman Iraq: The Hindiya Barrage", Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020; Nesrin Şahin, "Osmanlı Dönemi (19 ve 20. Yüzyıllar) Irak Vilâyetlerinde Sulama Projeleri: Sir William Willcocks ve Sir John Jackson Şirketi'nin Faaliyetleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

20 Emir Bostancı, "Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

21 Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005. Korkmaz'ın sonraki dönemde çıkardığı, Midhat Paşa'yla ilgili kapsamlı çalışmasında Bağdat valiliği de ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Adem Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

sahiptir. Dâhiliye Mektubi, Dâhiliye Mütenevvia ve Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye dairesi fonlarında Bağdat'a ait pek çok evrak bulunmaktadır.

Çalışmada İngiliz Devlet Arşivleri, Osmanlı arşiviyle karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. *The National Archives*'te yer alan ve *Foreign Office Records* dâhilinde bulunan *Embassy and Consular Archives*, *Confidential Print*, *General Correspondence* fonları ve İngiltere'nin Hindistan Ofisi'nin kayıtlarını içeren *Indian Office Records* belgeleri çalışmada sıklıkla yararlanılan kaynaklar arasındadır. Osmanlı belgeleri genellikle merkezi ilgilendiren meseleler üzerinde durarak gündelik ayrıntılardan bahsetmemektedir. Ancak İngiliz arşiv belgeleri Irak'ta görevli konsoloslar ve başka siyasi vazifelerde bulunan İngiliz siyasi temsilcilerinin raporlarını ve bölgeyle ilgili görüş ve önerilerini içermektedir. Bu isimler bölgedeki seçkinlerle yakın ilişki içerisinde oldukları için yerel kaynaklardan gelen "gündelik dedikodular" da hâkimdirler. Bu yüzden İngiliz arşiv kayıtları Osmanlı kaynaklarıyla mukayeseli bir şekilde yararlanılması gereken belgelerdir. Nitekim bu belgeler, Bağdat'ta yaşanan bir olayın perde arkasını anlamak ve ahalinin devlete karşı yaklaşımını kavramak için önemli bir kaynak vazifesi üstlenebilmektedir.

Çalışmada arşiv belgelerinin yanı sıra Bağdat salnameleri ve vilayetin resmî gazetesi olan *Zevra* kullanılmıştır. Bağdat salnamelerinde vilayetin II. Meşrutiyet öncesindeki idari ve sosyal yapısı hakkında listeler halinde pek çok bilgi bulmak mümkündür. Bağdat'ın resmî yayın organı olan ve Midhat Paşa tarafından çıkarılmaya başlanan *Zevra* gazetesi ise vilayette yaşanan pek çok gelişmeye yer vermiş ve özellikle 1908 sonrasında yeni yönetimin imparatorlukta yürürlüğe koyduğu yeni kanunları ve icraatları halka duyurmuştur. Ayrıca vilayet dâhilinde yaşanan görev değişiklikleri, atama fermanları, arazi meseleleri ve vergilerle ilgili çeşitli konular *Zevra*'nın sütunlarında yer alan haberler arasında olmuştur. Bu çalışmada *Zevra*'nın 1908-1917 arasında yayımlanan ve ulaşılabilen Türkçe ve Arapça sayılarına müracaat edilmiştir.

Türkiye'de son dönemde yapılan Osmanlı Ortadoğu'su çalışmalarının çoğunda siyasi ve idari tarihin merkez üzerinden anlatılmakta olduğu, devlet-toplum ilişkilerine değinilmediği ve bu yüzden Arapça literatürün oldukça az kullanıldığı fark edilmiştir. Bu eksiklik merkez-çevre ilişkilerinin anlatıldığı çalışmalarda çevrenin bakış açısının göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bu çalışmada dönemin hatıratları başta olmak üzere ulaşılabilen bütün Arapça literatürden yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu hatıratlardan ilki Bağdat eşrafının önde gelenlerinden biri olan Yusuf Süveydi'nin oğlu ve aynı zamanda Arap milliyetçi hareketleri içerisinde önemli bir isim olan Tevfik Süveydi'nin

hatıralarını barındıran eserdir.²² Süveydi'nin hatıratı dönemin Arap eşrafının Meşrutî yönetime bakışını ve muhalefetini ele alması açısından önemlidir. Bir diğer eser ise Bağdat'ın önde gelen eşraf ailelerinden Paçacızadelere mensup Muzahim Paçacı'nın hayatını konu alan ve oğlu Adnan Paçacı tarafından kaleme alınan hatıratır.²³ Bu eser hem Arap hareketleri içerisindeki Muzahim Paçacı'nın hayatı hakkında önemli bilgiler sunmakta hem de dönemin Bağdatlılarının bakış açısını yansıtmaktadır.

II. Meşrutiyet'te dönemin başka tanıkları tarafından Türkçe yazılmış hatıra ve eserler de vardır. Bu çalışmada sıklıkla müracaat edilen kitaplardan biri de bir dönem Bağdat mebusluğu da yapmış olan İsmail Hakkı Babanzade'nin *Irak Mektupları*'dır.²⁴ Babanzade II. Meşrutiyet döneminde mebus seçildikten sonra doğuya uzunca bir seyahat gerçekleştirip Bağdat başta olmak üzere civar yerleri dolaşarak buralar hakkındaki kanaatlerini eserinde birleştirmiştir. Geçtiği kasabaların durumundan, ahalisinden ve siyasi ve sosyal hallerinden bahsederek yöre hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Babanzade'nin bu eseri dönemin Bağdat vilayetini anlamak için önemli bir kaynaktır. Ayrıca Irak'ta valilik görevlerinde bulunmuş olan Süleyman Nazif'in kaleme aldığı *Çalınmış Ülke ve Yıkılan Müesseseler*²⁵ adlı kitaplar da yine birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Süleyman Nazif Bey, II. Abdülhamid ile II. Meşrutiyet dönemini Irak politikaları bağlamında kıyaslama yoluna giderek Bağdat'ın sosyo-ekonomik yapısı ve idaresi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

22 Tefvik el-Süveydi, *Muzekkirati: Nısf Karn min Tarihi'l-Irak ve'l-Kaziyye el-Arabiyye*, Lübnan: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2010. İngilizce çevirisi için bkz. *My Memoirs, Half a Century of the History of Iraq and the Arab Cause*, çev. Nancy Roberts, Lynne Rienner Publisher, London: Lynne Rienner Publishers, 2013.

23 Adnan el-Paçacı, *Muzahim el-Paçacı, Siratuhu ve Siyasetuhu*, London: Center for Historical Documents and Studies, 1989.

24 Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektupları*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329; *Irak Mektupları: Beyrut'tan Kuveyt'e 1876-1913*, yay. haz. Murat Çulcu, İstanbul: Büke Yayıncılık, 2002.

25 Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1924; *Yıkılan Müesseseler*, İstanbul: İlhami-Fevzi Matbaası, 1927.